

Maastik arhiivitekstides: lähiümbruse kirjeldamise žanrilised aspektid

Tiiu Jaago

Käesolev artikkel¹ on pühendatud peamiselt kahele küsimusele: esmalt, kuidas avaneb maastik (ehk loodus, keskkond, kodupaik) mälestustele või elukogemusele tuginevates tõsielutekstides ja teiseks, kuidas mõjutab maastiku- või keskkonnaesitust teksti loomise ajend.² Vaatlus lähtub arhiivitekstidest (mitte nt intervjuudest, privaatsetest perearhiivimaterjalidest vms), mis viitab kindlapiirilisele jutustamissituatsioonile.³ Kirjalikena loodud temaatilised arhiivitekstid ei pruugi sisaldada kuigi palju otseseid andmeid jutustajate või uurijate taotlustest või valikutest, mistõttu järeldused küsimuste-üleskutsete ja vastuste-jutustuste omavaheliste mõjuseoste kohta lähtuvad samale elukäigule ja tõsielukogemusele rajanevate, ent erinevatel ajenditel kirjutatud tekstide võrdlemisest.

Üldisema konteksti käesolevale vaatlusele pakub samalaadsele materjalile põhinev minevikutõlgenduste uurimine. 20. sajandi lõpus jutustatud minevikutõlgendusi iseloomustab keskendumine sündmustele, mis muutsid järsult elu eeldatavat kulgu.⁴ Sellest tõukuvalt on võimalik pärida, milliseid järjepidevusi ja katkestusi ajaloo dünaamika kujutamise ja võrreldes esitatakse maastiku või keskkonna muu-

[1] Artikkel on seotud Eesti Teadusfondi grandiga nr 8190 „Mälupraktikad: järjepidevused ja katkestused 20. sajandi mäletamises” ja Soome Teaduste Akadeemia finantseeritava projektiga *Writing Cultures and Traditions at Borders*, SA131578.

[2] Meenutamise ajendi kohta vt Tulving 1994: 68: „meeldetuletamine sõltub meenutamise ajendist isegi siis, kui salvestatud informatsioon jääb muutumatuks”.

[3] Suuliselt ja kirjalikult jutustatud „sama” loo erinevustest folkloristikas vt nt Pöysä 2009. Suuliste tõsielulugude vormistamisel kirjalikuks (arhiivi)tekstiks tehtavatest muutustest vt nt Palamets 1989; Jaago 2010.

[4] Ene Kõresaare käsitluse järgi iseloomustab eesti elulugusid katkestuse diskursus, kus Eesti poliitilist ajalugu ja sellest mõjutatud isiklikku elu kirjeldatakse kui järjepidevuse järske ja väliseid lõhkumisi – seega jutt ei käi ühest katkestusest vaid katkestuste jadast (Kõresaar 2005: 69 jj). Pärimusliku ajaloo vaatepunktist võib ajaloosündmuste käsitlemisi mõista ka kui dialoogi, mis sisaldab ühel ja samal ajal nii järjepidevust kui ka katkestust: toimub olemas-

Foto 1. Vaade aheraine mäelt Kukrusele, 1950. Foto on Eesti Rahva Muuseumile saatnud Heinrich Krup oma võistlustööga „Muutused Eesti ühiskonnas nõukogude ajal” (ERM KV 1040:4).

tumise kujutamisel. See on küsimus tekstiomase aja ja ruumi sidususest, kus sündmuste toimumisaja asemel on fookuses sündmuste tegevuspaik.

Järgnevas käsitluses tutvustan esmalt arhiivitekstide kogumismeetodite ja terminoloogiaga seotud aspekte. Seejärel vaatlen lähemalt kahte temaatilist kogu, millest on lähianalüüsiks valitud kummastki üks näitetekst. Mõlemat teksti võrdlen sama autori teiste omaelulooliste tekstidega. Folkloristina keskendun tekstidele, milles on esil jutustuslikkus.

Tõsielujututuste maastik folkloristika vaatepunktist

Tõsi(elu)lugude maastik äratas minus sihipärast huvi 2000. aastate teisel poolel seoses akadeemiliste keskusteludega, milles ma pärimusliku ajaloo uurijana osalesin. Näiteks arutelud nii ümarlaudadel kui seminarides Eesti ja naabermaade elulugude ning pärimusliku ajaloo koostöövõrgustiku raames.⁵ See koostöö oli üks põhjusi, miks Ühenduse Eesti Elulood juhatus (mille liikmeks ka ise sellel ajal olin) pakkus 2005.–2006. aasta elulugude kogumisvõistluse teemaks „Minu ja minu lähedaste elu keset muutuvat ümbrust“. 2007. aastal toimus läti, soome ja eesti elulugude uurijate seminar „Mälestuste maastikud: keskkonna vaatlusi tekstides“. Teisalt ajendas mind maastikuteemaga tegelema folkloristika igiomane küsimus koha/paiga/maastiku kujutamise žanrilisusest (vt nt Jaago 2008). Kolmanda tegurina võib mainida sedagi, et 2007. aastal toimunud neljas rahvusvaheline baltisaksa kultuuri uurimise sümposium „Keskkonnanfilosoofia ja loodusmõte Balti kultuuriruumis“ oli samuti pühendatud keskkonnateemadele (Lukas, Maran, Tüür 2007), kus oma ettekandes „Umgebung im Wandel“ – muutuv ümbrus – käsitlesin seda teemat tänapäeval jutustatud elulugude põhjal.

Eelkirjeldatud akadeemilises keskustelus arutleti mh mineviku meenutamiskiiside üle, kus omaaegsete tõsielusündmuste tõlgendamisel ei keskenduta mitte ainult aja kategooriale, vaid kus põimuvad nii aja kui ka lähiruumi muutumisega seotud aspektid. Paar näidet Soome autorite töödest, mis on ilmunud kogumikus *Menneisyys on toista maata* (Minevik on teine maa; Knuuttila, Piela 2007). Läbielatud sündmuste toimumiskohtade ajalisi muutumisi saab kirjeldada nostalgia kaudu: nostalgia ei ole mitte ainult minevikku tagasiviiv, vaid samal ajal ka aja- ja ruumi-oleva informatsiooni pidev suhestamine uute tõlgenduskontekstidega (mis mh võivad olla ka poliitilised) (Jaago 2009).

[5] Kõnesolev Eesti, Läti ja Soome, vähemal määral Vene, Rootsi ja Norra elulugude ja pärimusliku ajaloo koostöövõrgustik sai alguse 2000. aastal Tartus korraldatud ühisseminarist, mille järgmiseks sammuks oli artiklite kogumiku *Pärimuslik ajalugu* (2001) ilmumine. Kuna koostöö kujunemine on olnud pigem uurijate kui uurimisviiside keskne, siis esindavad läti eluloo-uurimist peamiselt sotsioloogid, kes töötavad suuliste intervjuude salvestamise ja uurimisega. Soome uurijad on aga enamasti folkloristid, kes töötavad nii suuliste intervjuude kui ka kirjalike arhiivitekstidega. Eesti uurijad – kas enam eluloo-uurijad (nagu Rutt Hinrikus ja Ene Kõresaar) või pigem ajaloo uurijad (nagu Aigi Rahi-Tamm) või folkloristika raames pärimusliku ajaloo uurijad (nagu Tiiu Jaago) asetuvadki omapärasel (sh interdistsiplinaarsel) viisil nende kahe täiesti erineva uurimistraditsiooni – soome ja läti – vahele, pakkudes mõistmissildu mõneti ka distsiplinaarselt erinevate uurimisviiside ja arusaamade jaoks. (Vt lähemalt nt Jaago, Kõresaar 2009.)

suhteid korraldavad, jätkuvalt mineviku- ja olevikuseoseid loov tunne (Vilkko 2007). Ühtlasi rõhutatakse minevikuvaadete subjektiivsust: „Ajaloosesitustes püüeldakse sündinud asjade ja protsesside tõepärase tõlgenduste poole. Kuid minevikuesitustes ollakse huvitatud ka sellest, kuidas taheti, et asjad oleksid olnud või kuidas asjad oleksid pidanud olema.” (Knuuttila 2007: 7) Et minevikusündmuste tõlgendused sisaldavad loomuldasa ka jutustaja soovitud suhtumist lähiümbrusse, selle kohta pakub näite folklorist Anne Heimo (2010). Analüüsidest 1918. aasta Soome kodusõja mälestusi Sammattis üldise kohaloolise pärimuse kontekstis, näitab ta selles konflikti. Ühelt poolt näitavad Sammatti elanikud oma kodukohta kui idüllilist paika, seostades seda Lönnsroti pärandiga (tegemist on Lönnsroti kodukohaga): „Sammattit esitletakse harmoonilise ja üksmeelse kohana, kus peremehed tegid tööd kõrvuti töömeestega ja kõik oli parem kui mujal” (Heimo 2010: 191). Ent teisalt ei sobitu selline kuvand 1918. aasta kodusõjaaegsete konfliktidega *punaste* ja *valgete* vahel: *punased* ja *valged* ei ole kohalike mälestustes mitte lihtsalt teatud poliitiliste vaadete umbisikulised esindajad, vaid konkreetsed külainimesed oma elukäigu ja sotsiaalsete suhetega ikka selles samas kodupaigas. Anne Heimo näitab, et kohaga seotud minevikujutustused sisaldavad taotlusi mainitud konflikti maandada, mille üheks ja silmahakkavaks võimaluseks on kinnitada: kurjus (negatiivne) tuleb mujalt (Heimo 2010: 239–240). Eestis on maastikuteemade folkloristlikule ja etnoloogilisele uurimisele pühendatud artiklite kogumik *Ruumi loomine* (Jaago 2008), mis oli jätkuks aasta varem toimunud eelmainitud seminarile „Mälestuste maastikud”. Kogumiku artiklites analüüsitakse kultuurilisi võimalusi ja viise, kuidas tegevuste või jutustamiste kaudu kujundada või luua „oma” ruum. Selles kontekstis on maastik (või tegevusruum üldisemalt) eelkõige sotsiaalne keskkond, mis luuakse inimeste endi tegevuses. Inimese ja koha suhe avaldub koha nimetamises (Paales 2008), argipäevases või sellele alternatiivi pakkuvates tegevuses (Jääts 2008; Rattus 2008) või meenutustes (Vahtmäe 2008). See tähendab, et subjektiivne ei ole mitte ainult arusaamine sellest, mis on seni toimunud (minevikutõlgendus), vaid ka sellest, kus see kõik on toimunud ja toimub. Kirjeldatud akadeemiline vaatlus lähtub seega arusaamast, et maastiku kujutamine tõsielutekstides ei ole pelgalt tekstivälise tegelikkuse („päris koha”) rekonstruktsioon, vaid seondub ideoloogiliste taotlustega ning mida mõistetakse sotsiaalsete suhete ja tegevuste kaudu.

Žanripetsiifilise lähenemisviisi puhul tulevad lisaks eelöeldule esile mõisted „sündmus” ja „aeg”. Sündmus liigendab tõsielujutustust kui eepilisse žanri paigutuvat teksti.⁶ Looduskeskkonna kirjeldus otseselt sündmuse ja ühtlasi tõsielujutustuse osaks ei ole (pigem võib seda teemat eeldada lüürikas). Ent tõsielusündmused leiavad kusagil aset ning sel põhjusel on igas tõsielujutustuses olemas kas vähem või rohkem varjatult või esiletulevamalt teavet sündmuspaiga kohta. Teave esitletakse žanrist tulenevalt küll konkreetselt (jutusündmused peavad olema tagasipaigutatavad tõsiellu), aga erinevaid tehnikaid kasutades. Näiteks koha neutraalsest nimetamisest maastiku sõnas „pildistamiseni” või argipäevategevustega

[6] Kirsti Salmi-Niklander arutleb artiklis „Sündmus, kogemus ja jutustamine” sündmuse mõiste erinevuste üle antropoloogias, ajalooteadustes, ilukirjanduses, suulistes ja kirjalikes jutustustes. Kuigi sündmuse mõiste määratlemisel on üldomane, et sündmusel on oma nimi ja kindlad piirid (algus ning lõpp), ei pruugi sündmuse nimetamine ega ka piiritlemine katuda ei erinevates žanrites ega ka teadusvaldkondades (Salmi-Niklander 2009: 22).

seotud mainimistest uutena kogetavate paikade kirjeldamiseni. Ühtlasi asetuvad sündmused ajaraami, kusjuures sama paiga eriaegne kirjeldamine lisab jutu-maastikule ajalise mõõtme.⁷

Kuidas kõnesolevaid, jutustaja elukogemusele tuginevaid tekste nimetada? Kuna need lähtuvad tõsielust ja kirjeldavad samas ka tõsielu, on esmase üldmääratlusena tegemist tõsielulugudega. Jutustamissituatsioon mõjutab loo kui üldise teadmuse konkreetset esitust – jutustust, teksti, antud juhul arhiiviteksti. Teisisõnu: lugu avatakse kuulajale-lugejale vaid jutustuse (või muu konkreetse teksti) kaudu. Selles mõttes kasutangi loo mõistet üldisemas tähenduses kui selle konkreetseid esitusi (jutustus, vastus küsimustikule vms). Ühe jutustamissituatsioonina on vaadeldav ka kogumisvõistlus, mille raames on loodud alljärgnevalt kõneks tulevad näitetekstid.⁸ Tänapäeva folkloristikas käsitletakse omaette žanrina mitte ainult arhiivi kogumisvõistlusele saadetud tekste, vaid ka nende aluseks (jutustamise ajendiks) olnud küsimustikke-üleskutseid (vt nt Pöysä 2009: 40–44, 47). Selle aluseks on lähiajal toimunud muutused teadusvaldkonnas, mida näiteks Seppo Knuutila kirjeldab järgmiselt: kui veel 1960. aastatel püüeldi selles suunas, et uurija ei mõjutaks kuidagi kogutavat ainet, siis 20. sajandi lõpuks oli olukord muutunud. Varasemaga võrreldes esitati uuritavale ainesele teist laadi küsimusi ja ühtlasi oli muutunud ka arusaam uurija osast tekstiloomes. Kui varasema arusaama järgi eelnes kogumisetapp uurimisetapile, siis nüüd sisaldub uurimine ka kogumises, kuna materjali kogumine (loomine) kaasab uurija tõlgenduslikke aspekte (Knuutila 2010: 29). Küsimustike ja üleskutsete võrdlus nii erinevate teadusvaldkondade kui ka teaduse kujunemise vaatepunktist oleks seega ajakohane uurimisülesanne, ent siinkohal jääb see siiski ootele. Ometi, lähtudes oma senisest tööpraktikast Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis asuva elulugude koguga, Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuste arhiiviga ja Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluule arhiivi kogumisvõistluste materjalidega, mainiksin, et ühelt poolt on tegemist küllalt sarnase kogumisviisiga (avalike üleskutsete kaudu vabatahtlike kaastöötajate juhendamine ja selle kaudu kirjalike materjalikogude loomine), teisalt on aga üleskutsete-küsimustike ülesehitus ja neis sõnastatud eesmärgid küllalt erinevad, mis kujundavad vastavalt eripäraseks ka materjalikogu ja selles olevad arhiivitekstid. Ilma tähtsuseta ei ole siin ka kaastöötajate isikupära: osalt orientee-

[7] Aja mõistet käsitledes näitab Rein Veidemann, et jutustustes saab aeg nähtavaks (tajutavaks) ruumi kaudu, mistõttu tekstis muutuvad oluliseks sellised mõisted nagu „stseen“, „lava“ (Veidemann 2002: 13–15, 19–22). Selles mõttes on aeg (või aja kulgemine) mõistetav ruumi (lava) kaudu ja vastupidi.

[8] Eesti folkloristikas, etnoloogias, aga ka nt elulugude kogumises kasutatav kogumisvõistluste traditsioon on analoogiline Soomes viljeldavaga (vt ülevaadet nt Pöysä 2009: 40–44). Soome folklorist Satu Apo on arhiivi korraldatud kogumisvõistlust kui uurimismaterjali kogumisviisi nimetanud teemaküsitluseks ning selliselt kogutava materjali loomist teemakirjutamiseks. Teemakirjutamist käsitleb ta uurija ja uuritava koostööna, mida iseloomustavad järgmised aspektid: kirjutaja on aktiivne, ta lähtub uurija loodud kirjutamisjuhendist, vastab uurijate üleskutsel (küsimustele) vabast tahtest, tema lugu sünnib kirjutaja enda inspiratsioonist tulenevalt, see kirjutis ei pretendeeri ilukirjanduslikele taotlustele (Apo 1995: 173–174). Vabatahtlike kirjasaatjate võrgu loomise ajaloolistest juurtest Eesti folkloristikas vt Laugaste 1989; Eesti etnoloogias Tael 2006. Elulugude kogumisest samal meetodil vt Hinrikus, Kõresaar (2004), Rootsia Nilsson (1996: 241), Norras Gullestad (1996: IX–XI).

ritakse kaastöö eeldatavatele ootustele (lähtudes enam üleskutse või küsimustiku tekstist), osalt lähtutakse spontaanselt jutustamisest, kus seos küsimustiku või üleskutsega võib olla küllalt nõrk.⁹

Allikad

Alljärgnevalt tuleb juttu sellest, kuidas lähiümbruse ja maastiku teema avaneb tösielutekstides, mis on saadetud 2000. aastatel kahte avalikku arhiivi: Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuste arhiivi ja Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi (Eesti elulugude kogu). Eesti Rahva Muuseumist vaatlen vaba struktuuriga vastuseid küsimuslehele „Inimene ja keskkond” aastast 2004, Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist vastavalt kirjalikke omaeluloojutustusi teemal „Minu ja minu lähedaste elu keset muutuvat ümbrust” aastast 2006. Mõlemad tekstikogumid on loodud temaatilise kogumisvõistluse raames. Kummastki kogust valisin lähivaatluseks ühe teksti, mida võrdlen sama autori jutustatud, samale loole (elukäigule või -kogumusele) tuginevate, ent erineval ajal ja erinevatel ajenditel kirjutatud arhiivitekstidega.

Eesti Rahva Muuseumis 2004. aastal korraldatud kogumisvõistluse „Inimene ja keskkond kaasaja Eestis” (KL 219) küsimustiku koostajateks on Kristel Rattus ja Pille Runnel.¹⁰ Küsimused on jaotatud viieks teemaringiks: (1) *koduümbrus*, (2) *liikumine ruumis*; (3) *looduskeskkonna kasutamine majanduslikel eesmärkidel*; (4) *keskkonna esteetiline tarbimine: matkamine, puhkamine*; (5) *keskkonnahoid*. Sellisel liigendatud juhend ei eelda, et küsimustele vastaja sobitaks oma vastusloo järgalt etteantud raamidesse, kuid uurija ootused on siin selgesti esil. Kaastööd kui arhiivitekstid esindavad seega pigem uurija ja vastaja dialoogi kui spontaanset meenutustele tuginevat jutustamist. Sellest kogust töötasin läbi 11 vastust (67st). Valik lähtus piirkondadest (Läänemaa ja Virumaa). Vaadeldud ulatuses lähtusid vastajad-jutustajad küsimustiku teemaringidest ja ehtasid oma teksti sellele ka üles (osutades vastuses näiteks küsimustiku teemanumbritele ja -pealkirjadele). Teemaringisestele küsimustele aga vastati vabalt: kui teema näikse jutustajat emotsionaalselt köitvat, kõneldakse sellest pikemalt, kui mitte, võib lugeda lihtsalt vastust. Näiteks jahipidamisest (teemaring: *Looduskeskkonna kasutamine majanduslikel eesmärkidel*): „Kõnnin siis metsas, püss kaenlas ja äkki ongi oravas! Istub tamme oksal teeb sabaga tsuk-tsuk. [---]”. Järgneb viimistletud sõnastusega jutt, mis lõpeb väitega: sellest ajast saadik jutustaja enam jahil ei käi. Seevastu puhkamise kohta (*Keskkonna esteetiline tarbimine, puhkamine, matkamine*) ütleb sama kaastöö autor lihtsalt: „Puhkamas ei käi maainimene tänapäeval kunagi. Oma kodu ongi puhkekodu” (ERM KV 1069:106–107). Seega – küsimustiku vastused võivad sisaldada jutustusi ja võivad olla ka teated ehk vastused küsimustele (mis ei võta kunagi jutu kuju). Folkloristina huvitun ma

[9] Võrdlevalt jutustajate erinevate strateegiatega (ühtlasi eesti ja soome analoogilise kogumisvõistluse) kohta vt näidet Jaago 2006: 100–101.

[10] Vt KL 219 e-versiooni Eesti Rahva Muuseumi kodulehelt: <http://www.erm.ee/?node=618>; küsimuslehtede täielikku nimekirja vt samast: <http://www.erm.ee/?node=58>; ülevaadet Eesti Rahva Muuseumi tööst kirjasaatjatega vt lähemalt raamatust *Mälu paberil* (Tael 2006).

enam jutustuslikkusest (seega lugudest), mööndes, et kuigi vastuste teabesisaldus on märkimisväärne, ei ole see folkloristika vaatepunktist keskne analüüsiaines.

Teine vaadeldav kogu „Minu ja minu lähedaste elu keset muutuvat ümbrust“ on loodud eelkirjeldatust paar aastat hiljem, 2006. aastal Ühenduse Eesti Elulood juhatause eestvedamisel ja asub Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Erinevalt eelkirjeldatud Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehest ei anna elulugude kogumise üleskutsed kirjutajale temaatiliselt liigendatud juhendit: ajalehtedes avaldatud üleskutses öeldakse lihtsalt: „Kirjutage vabalt mälestuse vormis“ ja antakse üldteema ning kaastööde („elulooliste mälestuste“) saatmise tähtaeg. Erinevalt Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehtedest ei lisata elulugude kogumisvõistluste üleskutsele uurijate nimesid. Teisisõnu – elulugude kogu ei olegi samavõrra uurimisprojektidega seotud nagu eelnevalt vaadeldud Eesti Rahva Muuseumi kogu. Tõsi, ka elulugude kogumisvõistluse üleskutses on alateemad, sõnastatud kohati küsimustena (*Millised on praeguseks kadunud (olematud) kohad?, Millal, miks ja kuidas ümbrus ja koos sellega inimeste elud ja elulood muutusid?, Kas on kohti, mis aitavad taastada unustatud sündmusi ja mäletada unustatud lugusid?*), kuid need on pigem pidepunktid meenutamiseks kui otseseid vastuseid eeldavad küsimused.¹¹ Eesmärk on saada võimalikult spontaanselt jutustatud lugu („elulooline mälestus“). Seega on siin teksti struktureerimisel aktiivsem pool jutustaja, Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehele vastatud lugudes aga uurija.

Maastikuteemalisele elulugude kogumisvõistlusele laekus 67 kaastööd, mis on suhteliselt väike kogus.¹² Miks see nii kujunes? Looduskirjeldused on Eesti elulu-

[11] Erinevalt esitatud küsimuste ja vastavalt saadud vastuste võrdlust 1905. aasta sündmuste meenutamise näitel vt Jaago 2010: 163–164. Kui ajaloolased huvitusid omaaegsete sündmuste rekonstruktsioonist, koostasid nad täpse küsimustiku (12 alateemat, kokku 64 küsimusega). Vastused koondusidki küsimustest lähtuvate sündmuste meenutamisele, sh sündmustes osalenute individuaalsetele läbielamistele. Rahvapäraste minevikujutustuste kogujad (õigupoolest samuti ajaloolased, ent see kogumisaktioon ei olnud seotud täpselt määratletud uurimisteema ja -väljundiga) sõnastasid 1905. aasta liikumise kui üldteema. Vastustena tuleb esile jutustajate endi arusaamine liikumise kulminatsioonist, mis küsimustiku vastustega võrreldes nihkus mõisate põletamiselt karistustele, meenutamise isiklikest aspektidest umbisikulisele vaatele, nn rahva arvamisele-rääkimisele.

[12] Eesti Kultuuriloolises Arhiivis talletatavate elulugude kogumise teemadest ja kaastööde arvust ajavahemikus 1989–2005 pakub ülevaate Ene Kõresaar (2005: 24). Nende elulugude lugemisel olen keskendunud kogumitele, mille teemaks on ajalookäsitustega seonduv: „Minu ja minu lähedaste saatus ajaloo keerdkäikudes“ (1996), „Minu ja minu pere elu Eesti NSV-s ja Eesti Vabariigis“ (2000), „Minu elu Saksa ajal“ (2004), „Sõja mõjud minu ja minu pere elus“ (2005). Ühtlasi olen olnud 2000. aastate esimesel poolel ja keskel elulugude kogumisvõistluste korraldamise töörühmas, mistõttu on mul vahetuid kogemusi ka nende üleskutsete koostamisest ja tulemuste vastavusest ootustele. Ajaloo-, sh sõjateemad tõid vaadeldaval perioodil kaasa aktiivsema kirjutamise (kaastöid vahemikus 190–320), ametikesksed vm piiritletuma teemaga kogumisüleskutsed on saanud vähem kaastöid (valdavalt alla 100). Analoogilisele loodusteemaliste jutustuste kogumisvõistlusele Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluulearhiivis Helsingis 2008. aastal laekus 61 kaastööd, kokku 494 lk (vt Soome Kirjanduse Seltsi koduleht: <http://www.finlit.fi/arkistot/kerut.htm>). Nagu Eestis nii ka Soomes ei ole see erilist aktiivsust kaasa toonud kogumisvõistlus, vrd nt 1997. aastal loodud Suguvõsa suure loo kogu (*Suvun suuri kertomus*), kuhu laekus kaastöid 724 vastajalt (<http://www.finlit.fi/kra/yleisluettelo.htm#suku>). Samas on Soome Kirjanduse Seltsi kogudes (Joensuu arhiiv) ka teistsuguseid näiteid: 1998. aastal Soome soo-seltsi ja maakonna haridusliidu

gude kogu tekstides üldiselt (erinevate kogumisvõistlusteemade puhul) kas kujunditesse, aja- ja kohamääratlustesse peidetud või püüdleb jutustaja oma tundmused sõnastada lüürikas. Looduskirjeldused proosas on haruldased. Spontaanselt kõneldakse loodusest seoses argielu ja oma tööga. Suuremalt jaolt kehtib eelöeldu ka maastikuteemalisele kogumisvõistlusele laekunud elulugude kohta (nagu seegi, et polnud haruldane jutustaja lähtepunkt esitada lihtsalt oma eluloojutustus antud teemat arvestamata). Näiteks seostub looduse ja keskkonna kujutamine maal ehitustööde, koduõue kirjelduse, lilleaia rajamisega, aga ka tööga põllul, kariloomadega või metsatöödega. Talu- ja suguvõsapärimuses on kesksel kohal esivanemate töö looduskeskkonna kujundamisel. Linnastunud keskkonnas seostub ümbruse kirjeldamine puuvilja- ja marjaaedade hooldamisega, sellest elatumisega, tänavate ehitamise ja koristusega (kõneldakse nii tolmust kui ka lumest, tänavavalgustusest, kanalisatsioonist, autode rohkusest jms). Kui küsisin ühelt eluloojutustuse autorilt, mis tema arvates põhjustas keskkonnateemaliste kaastööde suhtelise vähesuse, vastas ta, et potentsiaalseid kirjutajaid elulugude kogumisvõistlusele vähendas Eesti Rahva Muuseumi samateemalise küsimuskava olemasolu paar aastat varem.¹³ Kuigi kogumisvõistlused otseselt seotud ei olnud, mõjutasid need teineteist kaudselt siiski.

Eluloojutustused (nagu ka kirjalikud mälestused) on pikad vaba struktuuriga tekstid. Analüüsi tarvis jaotasin need esmalt temaatilisteks lõikudeks. (Meenutagem, et Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuste arhiivi tekstide ülesehitus tulenes küsimustikust, seega oli nende tekstide temaatiline liigendus enne minu tehtavat analüüsi juba olemas.) Seejärel eraldasin teemalõikudest ümbruse kujutamise seotud episoodid: tematiseerimine võimaldas mul samade olukordade erinevaid esitusi omavahel kokku viia.¹⁴

Näiteanalüüs

Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuste arhiivi keskkonnateemalise kogumisvõistluse kaastöödest valisin lähemaks vaatluseks 1927. aastal sündinud

korraldatud kirjalike teemajutustuste kogumisvõistlusele „Milline on sinu soo-kogemus“ laekus 945 kaastööd. Kogumisvõistlus oli pühendatud soo-seltsi asutamise 50. aastapäevale ning suunatud ilukirjanduslike lugude kogumisele. Üleskutse oli võrdlemisi napisõnaline, ent selles rõhutati jutustaja kogemuse (kas see on meeldiv jalutuskäik, töö palaval suvepäeva turbarabas, raske igapäevane töö või hoopis müstiline hirmutav paik) ilukirjandusliku väljenduse ootust (Laurén 2006: 61–62). Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuste arhiivist olen enam töötnud selliste kogudega nagu „Kodu ja pere“ (1993, KL 185, Heiki Pärdi), 1941. ja 1949. aasta küüditamisega seotud tekstid (1998, KL 200 ja 201, Edgar Saar, Mall Hiimäe, Eda Kalmre, Aigi Rahi-Tamm), „Sõjajärgne küla“ (1999, KL 206, Edgar Saar). Tekstide hulka olen piiranud regionaalselt – tegelen peamiselt Läänemaal ja Virumaad puudutavaga. Neid tekste ei ole ma kogude kaupa lugenud, mistõttu ei oska hinnata kogude suurust kaastööde arvukusest lähtudes.

[13] Vestlus Helja Karoga 22.09.2007.

[14] Tematiseerimise kui tekstianalüüsi ühe meetodi kohta vt lähemalt Apo 2003.

mehe kaastöö.¹⁵ Tema loo tegevuspaik asetub Virumaale, suures osas Kohtla-Järve lähikonda. See on ala, mis 20. sajandi jooksul on oluliselt muutunud kaevanduste rajamise ja tööstuse arendamisega, linnastumise ja ulatusliku sisserände tõttu. Ühtlasi sisaldub tema loos kolimisteema, mis annab samuti võimaluse jälgida tegevuskohtade muutumise kujutamist tekstis. Samalt mehelt on Eesti Rahva Muuseumi laekunud teisiigi saadetisi: ajavahemikus 1995–2005 on ta saatnud 33 kaastööd.¹⁶ Neist vaatlen alljärgnevas lähemalt mälestustele tuginevat 209-leheküljelist jutustust „Matk mööda mälestuste maad. I” (1996).¹⁷ Ühtlasi saatis ta oma kirjaliku eluloojutustuse muutuva maastiku teemalisele elulugude kogumisvõistlusele 2006. aastal, millele siinses vaatluses võrdlevalt ka viitan.¹⁸ Olen temaga kohtunud 2008. ja 2010. aastal ning kirja teel arutlenud käesolevas artiklis esitatud tõlgenduse üle.¹⁹ Tema mälestuste-teemaline töö on lisaks keskarhiividele seotud ka kohalike ringide tööga (Kruup [2005]; 2008; 2009).

Eesti elulugude muutuva maastiku teemalisest kogust valisin 1947. aastal sündinud naise kaastöö.²⁰ Tema loo tegevuspaik on seotud Tartu ühe linnaosa Tammelinnaga. Kuna tema elukoht on „loo algusest” jutustamishetkeni sama (erinevalt eelkirjeldatud mehe loost), võib eeldada, et see tekst esindab ühe ja sama koha muutumise kujutamiskiisi. Tema on üks neist vähestest autoritest, kes oma loo kirjutamisel kõnesolevale kogumisvõistlusele oli teadlikult lähtunud etteantud teemast („Minu ja minu lähedaste elu keset muutuvat ümbrust”). Ta on saatnud oma eluloojutustuse ka ühele varasemale kogumisvõistlusele („Minu ja minu pere elu Eesti NSV-s ja Eesti Vabariigis”, 2001), mida samuti käesolevalt kasutan.²¹ Nende kahe teksti (sama loo erineva versiooni) võrdleva analüüsi eesmärgiks on vaadelda, kuidas avaneb ümbruse teema, kui sellest kõneldakse spontaanselt (nagu varasemas, 2001. aastal saadetud eluloojutustuses) ja siis, kui lähtutakse etteantud teemast (nagu hilisemas, 2006. aastal kirjutatud kaastöös). Ka temaga olen kohtunud: 2007. aastal ning meilitsi 2008. aastal. Ühtlasi rajaneb tema tekstidel elulooruumi üks analüüsi (Jaago 2008).

Järgnevalt esitlen mõlemat lugu, jälgides eeskätt seda, kuidas ümbruse või looduskeskkonna kirjeldused jutustustes esitatakse: (1) mil määral avatakse see teema visualiseerimise, mil määral inimtegevuse kaudu; (2) mil määral on need valikud seotud jutustaja elukäiguga (lapsepõlv, noorukiiga jne), mil määral jutustamisaja vaatepunkti valikuga (nostalgia, empaatia); (3) mil määral on see teema seotud meenutuse (mälestustega), mil määral olevikku kuuluva argielutunnistusega. Vaatluses ilmneb looduskeskkonna kujutamise dialoogilisus (jutustaja suhe oma audiotooriumiga) ja protsessilisus (elukäigust ja -kogemusest lähtuvad eripärad).

[15] ERM KV 1070: 172–186.

[16] Vt andmeid kaastööde kohta Tael 2006: 94–95.

[17] ERM KV 825.

[18] EKLA f 350: 2005.

[19] Kiri Tiiu Jaagole 20.09.2008.

[20] EKLA f 350: 2003.

[21] *ibid.*: 1343.

Esimene näide: tegevuspaik – Virumaa

Eesti Rahva Muuseumi kogumisvõistlusele saadetud kaastöödele omaselt liigendab ka käesolevalt vaadeldavat jutustust²² küsimustik: vastaja alustab küsimustiku esimese teemaringiga – selleks on koduümbrus. Ta ei kirjelda ümbrust kui „pilti”, vaid pakub selle tutvustuseks koha geograafilised ja ajaloolised raamid (näiteks: küla, kus ta elab, on rajatud endise Järve mõisa maadele; küla poolitab kunagise Järve mõisa tee allée pikendus kuni Valaste küalani). Sellele lisanduvad „jäljed” inimtegevusest (nõukogude ajal rajatud veisefarm ja sellega ühenduses ehitatud korrusmajad veisefarmi töötajatele, mis nüüd on maha jäetud ja rüüstatud). Kuigi ta ei paku sõnapilti, visualiseerub tema kodukoht lugeja jaoks kirjelduse kaudu siiski. Kuigi mitte detailselt, avanevad ka üldisemad poliitilised ja majanduslikud kontekstid (nõukogude aeg; veisefarm; korrusmajad, mis „nüüd” on tühjad ja rüüstatud).

Lähemast koduümbrusest kõneledes viitab ta maja juurde kuuluvale suurele aiale, lilledele ja murule, mille eest hoolitsevad ka ta tütre ja mille tulemust hindab ta rahuldavaks.

Seega on käsitletavas tekstis koduümbrust kirjeldatud inimtegevuse ja selle tulemuste kaudu. Ta ei loo meeolulipilt, ei lisa (nostalgilisi) meenutusi varasemast ajast. Jutustaja on ratsionaalne, täpne ja napp. Eelõeldu iseloomustab kõnesolevat 14-leheküljelist kaastööd tervikuna. Silmahakkav on olevikuline aeg (see, mis toimub praegu) ja tegevuskesksus: tehakse hoidiseid, et ära kasutada oma aia saak ja et loomi peeti varem (küsimuste ring teemal looduskeskkonna kasutamisest majanduslikel põhjustel); kõige enam liigutakse jalgsi, autoga sõidetakse turule või linna (küsimusering liikumisest ruumis) jms. On tuntav, et orienteeritakse vastamisele, mitte jutustamisele.

Järgnevalt vaatlen tema 209-leheküljelist jutustust „Matk mööda mälestuste maad. I”, mis on dateeritud 1996. aastaga, kirjutatud oma lähikondsete jaoks, kuid saadetud ka Eesti Rahva Muuseumi. Lugu hõlmab ajavahemikku 1927–1947. Jutustaja rütmistab teksti elukohtade vahetuse järgi (ühtlasi on ümbruse kujutamise seotud loomuldasa aja kulgemisega). Kuna ta vanematel ei olnud oma talu, siis koliti kirjeldatud ajavahemikus kaheksal korral (seda küll suhteliselt väikese piirkonna ulatuses). Jutustuses avaldub see nii elukohtade kui ka teekondade küllalt detailirikastes kirjeldustes. Silmahakkav on aga see, et kuigi avatakse iga elukoha vahetuse tagamaa, siis looduskirjelduste osa ei kuulu sugugi igasse elukohavahetuse episoodi. Ja neis episoodides, kus looduskirjeldusel on oma koht, ilmnevad looduskeskkonna erinevad kirjeldusviisid. Näiteks vahendatakse elukohta ja teekonda kaemuste kaudu, kehakogemusest lähtudes: kui liigeldi jalgsi, siis tulevad esile jalgu märjaks kastvad vesised teed, kui mootorrattaga, siis nägemist piirav teetolm. Teisalt võidakse esitada aga hoopis inimtegevusega seotud aspekte (maa niiskus, kuivendamine). Järgnev katke pärineb jutustaja õe mälestustest (ta on need põiminud oma loosse). Õde kirjeldab teed elukohta Võhkassaarel ja oma esimest muljet sellest kodust: „Edasi läksime kitsast teed mööda, kus kohati oli vett ja muda. Tee viis üle suliseva ojakese ning jõudsimegi heinamaale. [---] Kõik, mida mu pilk haaras, oli mulle muinasjutuline.” Kuid vanaisa, kes tuleb lapselapsele vastu ja tutvus-

[22] ERM KV 1070: 172–186.

tab taimi seal rabasoo serval, muretseb, kuidas laps seal metsalaanes küll karjas hakkab käima.²³ Samu paiku kirjeldatakse seega nii visuaalselt kui ka inimtegevusest lähtuvalt. Seejuures on nähtav aja- või põlvkonnaperspektiiv: lapseas on esil pigem looduspilt, vanemas eas aga koha ja seal tehtava töö seotus. Ka jutustaja enda kogemuskirjeldustest ilmneb sama: mida enam hakkas ta osa võtma talutöödest, seda enam suureneb ümbruse kirjeldamisel töötegemise teema just neis looduslikes tingimustes. Pildiline ja tegevuse kaudu esitatud ümbruse kirjeldus esineb loos sünkroonselt: eeltoodud katkes nägi laps ennekõike looduse ilu, vanaisa aga karjuse tööd. Täiskasvanud otsustavadki koha üle argielupraktikast tulenevalt: „Selles soomülkas, nagu Võhkassaare, oli elu võimatu. Ainustki päeva ei saanud olla kuiva jalaga.”²⁴ Võhkassaare kaks olemuslikku tahku: muinasjutuline ilu ja muust maailmast eraldatud raske maa („soomülkas“) on esitatud 1920. aastatest, ajast, mil sinna elama asuti ja seal elati. Võhkassaare kolmas stseen selles loos seostub 1969. aastaga, mil mindi seda kui omaaegset kodukohta üle mitme aja vaatama. Nüüd kasutab jutustaja „pildistamise“ võtet: ta kirjeldab hetke, mida ta silm esimese muljena fikseeris, kui ta omaaegsesse kodukohta naases: „Elumaja ei olnud, ainult umbrohtu mattunud vundament andis tunnistust sellest, et siin kunagi oli hoone olnud.” Järgneb loend taimedest, mida seal enam ei olnud ja tehakse kokkuvõtte: „troostitu”. Seejärel ta juurdleb, miks on selle koha taimestik neljakümne aasta jooksul nii muutunud. Ta jõuab järeldusele, et põhjuseks on inimtegevus, mille tulemusena „suur magistraalkraav, kaevatuna läbi soo ja läbi põldude, juhtis vee Niinsaare oja”. Arutelu lõpeb hinnanguga: „Aastasadadega väljakujunenud looduslik veerežiim oli jäädavalt rikutud.” Meenutuste reas esitatakse veel järgminegi, parkümmend aastat hilisem kavatsus Võhkassaarele minna, kuid siis, 1988. aastal see enam ei õnnestu, sest tee Võhkassaarele „oli peaaegu täielikult umbe kasvanud, täis võsa ja angervaksa.”²⁵

Kolmandas loos, 2006. aastal kirjutatud eluloojututuses avab ta sama teema oma vanemate, seega täiskasvanutelt kuulnud vaatepunktist:

esimeseks elukohaks sai mu vanematel Muraka rabas soosaarel asuv Võhkassaare nimeline talu [---]. Suvel sai Võhkassaarelt välja ainult jalgsi. Kõik eluks vajaminev: sool, suhkur, petrooleum toodi kohale talvel, ka veskil käidi talvel.

Elamaasumisega Võhkassaarele kippus esimene suurem muutus minu vanemate elus kujunema suureks tagasilöögiks, kuna kogu 1927. aasta [jutustaja sünniaasta] suvi ja sügis olid vihmased, vesi ujutas üle viljapõllud, kartul mädanes vagudes. Pere päästis raskest olukorrast ainult talvine metsatöö. (EKLA f 350: 2005, lk 2–3)

Nii vanemate (ehk täiskasvanute) kui ka õe (ehk lapse) vaatepunkt kattuvad selles, et Võhkassaare asub teekonnal: see on peatuspaik eluteel ja üks kodu mitmete kodude reas. Teed sinna on raskesti ligipääsetavad. Kuid esitatud vaatepunktides on ka teatav erinevus. Mälestused võivad seostuda nostalgiaga (näiteks tagasiminekuud Võhkassaarele). Nostalgia mõistes rõhutatakse mh mineviku eelistamist olevikuga

[23] ERM KV 825: 11–12.

[24] *ibid.*: 15.

[25] *ibid.*: 17–20.

võrreldes (Laurén 2006: 84; Kõresaar 2007).²⁶ Ometi ilmnes ju lugudest, et vanemate jaoks ei olnud see koht kuigi elukõlbulik, hoolimata jõhvivate ja muude taimede olemasolust, mis nii meeleilu kui ka söögipoolist pakkusid. Piirkonna kuivendamine (ettevõetuna ikkagi selleks, et argielu toimivamaks muuta) toob mälestusse kaasa pettumuse – „troostitu”. Episood on üles ehitatud vastandustele. Ühelt poolt vanemate raskused sellel niiskel maastikul toime tulemisega 1920. aastatel, teiselt poolt maastiku loodetav elukõlblikuks muutmine nõukogude ajal. See võiks olla tõlgendatav positiivse arenguna, kuid kuna inimtegevust seal ikkagi ei ole, siis ei leia me siit ka arengu positiivset kujutamist. Samuti luuakse pilt looduse varasemast ilust ja rikkusest, mis maa kuivendamisega hävitati. Kuid ilmselt ei taotle jutustaja neis piltides mitte niivõrd minevikuihalust kuivõrd kriitilist hoiakut: kõlama jääb loodusliku tasakaalu rikkumine inimese tegevuse läbi („aastasadadega väljakujunenud veerežiim oli jäädavalt rikutud”). Nii muutub lugu mõneti keskkonnapoliitiliseks. Kui nostalgia on kantud emotsioonidest ja seostub mäletamise kõrval olemuslikult ka unustamisega (Korkiakangas 1996: 37), siis selles kirjelduses on esil nii looduse kunagine ilu lapse silme läbi (nostalgia) kui ka empaatia vanemate argieluraskuste suhtes.

Meenutused on seega mitmekihilised, milles olnu ja oleva vaheline piir (nostalgia eeldus) ei ole ühemõtteline. Vanemate argielu omal ajal ei ole enam jutustamise ajal probleemiks ei asjaosalistele endile ega ka jutustajale. Samas empaatia oma vanemate kogetud raskuste suhtes ei ole minevikku vajunud. Lapsepõlveaja meenutustesse kuuluvad samaaegselt nii muretute hetkede kirjeldused kui ka teadmine vanemate muredest.

Üha selgemini joonistub välja üldistus: jutustuses kirjeldatakse lapsepõlvemaastikku kaemuslike elamuste kaudu. Täiskasvanute maailma esitatakse aga töö ja argielu kaudu, millele allub siis ka ümbruse kirjeldamine või kirjeldamata jätmine. Ümbruse esiletulevam kujutamises viis ilmub jutustusse siis, kui kirjeldatakse täiesti uusi kohti (uusi muljeid) või ka „uuesti vaadatud” vanu tuttavaid kohti. Näiteks argipäeva kuuluvaid ümbrust kirjeldavaid vaateid lisatakse jutustusse, kui ilmub midagi erilist: „Saabus talv. See oli külm ja lumerohke. Meie õue tuiskas nii palju lund, et hang ulatus aidaäästani”, või midagi eriti lähedast: „armastasin tundide viisi üksi kuuskede all jalutada, kuulata nende salapärast kohinat, jälgida lindude ja oravate askeldamist”.²⁷ Jutustaja kui oma loo mina-tegelane jääb samasse, juba kirjeldatud keskkonda, antud juhul maainimesena oma toimingutes loodusega tihedalt seotuks. Nii muudabki jutustaja loo edenedes jutustamisvõtteid: muljete asemel keskendutakse protsessidele, mis toovad esile tegevuse ja jätavad tagaplaanile ümbruse kirjeldamise. Ühtlasi on see märk jutustaja (kui loo minategelase) maailma mitmekesisumisest – ta ei paku oma kujuteldavale auditoriumile enam üksikuid avanevaid vaateid, vaid põimib enda ja oma lähedaste elu mitmeplaanilised aspektid (töö, inimeste vahelised suhted, ajalooliste sündmuste mõju jms) tervikuks, allutades kirjelduse tegevusele. Jutustamisviis aga muutub, kui muutub ka kirjeldatav

[26] Anni Vilkkö (2007: 15) käsitluse järgi puudutab kodukoha minevikuihalus (ühtlasi mineviku eelistamine olevikule) nostalgia üht ja enamtuntud tasandit, teine tasand seostub loovuse ja refleksiivsusega: nostalgia sisaldab võtteid, millega saab mälestustes tervikuks siduda geograafiliste kohtade dünaamika ja selle kohaga seotud mentaalsed aspektid.

[27] ERM KV 825: 43; 53.

elu (kogemus): sõjaaja episoodidesse ilmuvad uued tegevuspaigad (mets kui varjumiskoht), uued teekonnad („liikusime üle karjamaa võsa ja puude varjus heinaküünini“), hoolimata sellest, et kodupaik oli sama.

Argielus tavalise koha kirjeldus ei ole enam kunagi nii esil, kui see oli esimese kodu puhul, isegi pärast kolimist uude kohta. Uus, mis kutsus esile ümbruse põhjalikuma kirjelduse, peab olema uus komplekselt, näiteks vastukaaluks rahuajale, toob sõjaaja kirjeldamine kaasa uued rakursid harjumuspärasel koduümbruses.

Teine näide: Tammelinna enne ja nüüd

Järgnevalt vaadeldav viieleheküljeline kaastöö elulugude kogumisvõistlusele „Minu ja minu lähedaste elu keset muutuvat ümbrust“ on üles ehitatud kahe perioodi vastandamisele: jutustaja lapsepõlveaeg 1950. aastatel ja elu „nüüd“.²⁸ See on ühelt poolt omaeluloole tuginev, ent silmahakkavalt üleskutse teemast lähtuv kirjutis. Loo tegevuspaigaks on Tartu linnaosa, mis koosneb eramajadest ja nende ümber rajatud aedadest. Jutustaja sõnastab selle nii: „Olles eluaeg elanud Tartus Tammelinna, maaeluga, eriti veel lapsena, sidemeid omamata, pole ehk midagi põhjapanevat öelda, aga üheks mosaiigikillukeseks võib materjali jätkuda“. Tsiitaadist ilmneb, et loodusega seostab ta ikkagi maaelu, mida tema linnalapsena ei ole kogunud. Ometi kirjeldab ta oma lapsepõlvemaastikku 1950. aastatel „elu nagu maal popsitalus“. (Kuigi ta selgitab, et selle võrdluse on ta saanud oma sugulaselt ega ole seda ise avastanud, võtab ta selle siiski kirjeldustes omaks.) Popsitalu-võrdluse töid kaasa sellised tööd-tegemised nagu kitsepidamine, kelle jaoks „jätkus aias rohtu“ ja kelle jaoks ema käis „turult tõukekelguga heina lisaks toomas“, siis olid veel kanad ja sead. Kui koduloomad jäävadki toonasesse aega, siis järjepidevust loob aiapidamine. Selle jutustuse temaatiliseks keskpunktiks kujunebki aed.

Ta kirjeldab praktilist vajadust aia järele nõukogude ajal ja aeda kui vaba aja veetmise paika praegu. Selle vastanduse taha asetuvad majanduslikud ja elustiili puutuvad kontekstid (näiteks nõukogude ajal ei makstud tema vanaemale pensioni, nagu vanaema eakaaslastele üldiselt, mistõttu aiasaaduste müük oli neile tuluallikas). Esile tulevad ka kirjeldatud keskkonna kaemuslike aspekte puudutavad seigad. Näiteks 1950. aastatel kuulusid selle linnajao pilti „kitsed, jänesed, kanad“ – praegu aga „kalad akvaariumis“; varem kasutati tööriistadena „sirpi ja vikati“, praegu aga „muruniidukit“. Samuti kirjeldab ta muru pealetungi peenarde asemel; uusi lõhnu linnajaos, mis kaasnevad tänapäeval tavaliseks saanud grillipidudega. Samas esitab ta need ümbruse-muutused pigem järjepidevuse kui enne – nüüd-katkestusena. Järjekestvuse kui raami oma jutustusele sõnastab ta peresuhte kaudu: „Inimesed surevad ja sünnivad. Pere, kodu ja armastus on ikka olemas“.

Sama jutustaja varasem, 2001. aastal kirjutatud eluloojutustus on 41 arvutilehekülge pikk, liigendatud oma esivanemate loo ja tema enda elusündmuste järgi.²⁹ Viimane omakorda jaotub teemavaldkondadeks: töö, pereelu, puhkus, lapsed, suvemaja jms. Eluloojutustust alustab ta vanaemast, kes ehitas maja, kus ka ta ise on

[28] EKLA f 350: 2003.

[29] *ibid.*: 1343.

kogu elu elanud. Jutustuse suleb ta vanaema-teemaga, ent nüüd on ta ise vanaema. Jutustuse kõik osad koondab ta tervikuks vanaema ehitatud kodumaja-teema kaudu.

Vanaema „suur armastus oli ka aed, mida ta kujundas ja kus tegutses peaaegu elu lõpuni“. Kui jutustaja end loo lõpus vanaemaga võrdleb, toob ta välja sellegi ühisjoone: mida vanemaks ta saab, seda enam meeldib tallegi (nagu omal ajal ta vanaemale) aiatöö. Veel enam, ta märgib, et mida rohkem ta oma eluloole mõtleb, seda enam tuleb meelde jutustuses „puutumata asju. Näiteks aiast pole ma suurt midagi rääkinud“. Seejärel pühendabki ta väikese lõigu aia tähendusele talle ja pereleikmetele, hõlmates nii ilumeelt rahuldavat lillede armastust kui ka õunte müümist turul lisaraha teenimiseks, töid aias kui ka puhkehetki seal (viimast nimetab ta „aiaelu elamiseks“). Võimalik, et hilisem, 2006. aastal kirjutatud ja aiale keskendunud jutustus saigi alguse siit „puutumata asjadest“.

Ümbruse (ning looduse kirjeldusi sealhulgas) kohtab eluloojutustuses peamiselt lapsepõlveelamuste meenutamisel, seda seoses koduaia ning ka matkadega, mida vanaema või vanematega harrastati. Lapsepõlve kirjeldavates osades on looduskeskkond harmooniliselt jutustusse sulatatud. Näiteks tehes tutvust linnaga oma kodutänavast kaugemal, loob ta sõnapildi sellest, mida nägi, võrreldes seda vaikimisi tänapäevase „pildiga“: „Tiigi tänava kandis ja Riia mäel olid **siis veel** varemed“³⁰ – ühtlasi antakse vihje ajale – sõjajärgsele olukorrale Tartus. Siis kirjeldab ta taimi, mis seal tol ajal kasvasid, ja viitab taas varemetele: „Ka vana Vanemuise varemed **olid veel** püsti“.³¹ Ajamääratluste kaudu seob jutustaja loo tegevuspaigad kahekordselt tekstivälise tegelikkusega – esmalt see, millest ta kõneleb, teiseks see, mis neis kohtades praegu on.

Mida enam ta kirjeldustega oma kooliaega jõuab, seda enam taanduvad jutustustest ümbruse pildid. Ülikooli- ja tööaja kirjeldused ei puuduta looduse ja ümbruse teemasid enam üldse. Siis kõneldakse sotsiaalsete suhete ja maailmavaate kujunemiskeskonnast ja nõukogude argielust. Süvenevad arutlused inimsuhete, poliitika ja kultuuri teemadel. Oma pojaga käis ta küll matkamas, kuid looduse kohalolekut nende käikude meenutamisel ta pigem mainib kui kirjeldab. Kui tema enda lapsepõlveaegsed matkad on läbi kirjutatud mitmel leheküljel, viitega, et see või teine episood jäi hästi meelde, siis matkad oma lapsega on esitatud vaid ühes väikses lõigus. Näiteks kirjeldab ta enda lapseeest maal (kodust eemal olles) tekkinud koduigatsust ja sündmustihedat tagasiteed koju. Teekonna kirjelduse lõpetab ta pildiga, kus talle on vastu tulnud vanaema, seda juba tuttavas kodulähedases ruumis. „Millegipärast on mul see pilt väga eriliselt meeles. Suvine leitsak, tolmune tänav, raudtee triibulise tõkkepuuga, minu punase-valgeruuduline seelik ja mind kodus oodanud maasikad.“³² Täiskasvanueas kogetud matku kirjeldab ta aga juba üldistatult: „Meile meeldis matkata. Mitte raske seljakoti ja kindla marsruudiga, aga just metsikult ja eriti ette planeerimata ümbrust uurida“.

Täiskasvanuea kirjeldusse kuulub suvemaja teema, mis sisaldab endas taas nii töid kui ka vaba aja veetmist ja peegeldab ühtlasi aja muutumist. „Leppisime küll

[30] Siin ja edasi Tiitu Jaago rõhutused.

[31] EKLA f 350: 1343, 8.

[32] *ibid.*: 1343, 10.

kokku, et koht on puhkamiseks, aga varsti olid kõik kohad kartulimaad, peenraid ja põõsaid täis. Ka lilli sai ohtrasti istutatud”.³³ Kirjelduse mahukamaks ja meeleolukamaks osaks kujunevad puhkusega seotud ettevõtmised jalutuskäikudest sportimiseni. Ka suvemaja selline etapp jääb minevikku, osalt perekondlike, osalt majanduspoliitiliste muutuste tulemusel:

Lapsed kasvasid suuremaks, enam ei huvitanud neid nii väga ühised raamatulugemised tiigi ääres või õhtul toas ega ka jalutuskäigud-maadeavastamised. Kõigile olid siginenud autod. Varem mindi kohale ja elati seal pikemalt. Võibolla, kui uus põlvkond lapsi kasvab, korduvad vanad ajad. [...] Kui transport kallimaks läks, leidsime, et põllumajandus endisel kujul enast ei õigusta. Juba iga maaesõidu raha eest saab osta vähemalt koti kartuleid. Aga on ju vaja künda, vagusid ajada, sõnnikut vedada, mullata, rohida, üles võtta. Suurema osa peenarde ja kartulimaa asemel on nüüd ilus muru. (EKLA f 350: 1343, 36)

Tema kui põlise linnainimese loos on loodus üks osa inimese ellu kuuluvatest väljast. Kuid ometi ilmneb, kuidas looduse osa inimese teistest tegevusväljadest (õppimine, harrastused, töö) eraldub, muutudes iseseisvaks väljaks (seostudes näiteks puhkuse ajal matkamisega, suvilaga, aiatööga pensionieas). Piirid nende väljade vahel tulevad jutustuses ilmsiks koos minekutega kodust ja tulekuga koju: matkama minek; suvemajja minek; aga ka elukäigu sündmustega, nagu aiatöö kui meelepärase tegevus pensionieas. Ilmneb, kuidas inimeste suhe loodusse on seotud ühelt poolt nende huvide ja vaba aja veetmisega: matkad lapsepõlves ja puhkuste ajal, tegutsemine suvemajas; teiselt poolt elustiili muutumisega üldisemalt. Näiteks, miks oli vajalik ja samal ajal loomulik aedade rajamine või ka suvemajas põlluharimine ning millistes tingimustes see vajadus taandus või ei olnud enam majanduslikult kasulik.

Kokkuvõtteks

Mõlemat laadi – nii keskkonna- kui ka vabal teemal loodud arhiivitekstid sisaldavad teavet ümbruse kohta. Sündmuslugudes, kus keskendutakse oma elukäigule ja oma elus kogetud ajaloolis-poliitilistele olukordadele, jäävad ümbritseva looduse ja keskkonnateemad tagaplaanile (erandi moodustavad teekonnalood). Ümbruse tähendust, sealhulgas olulisust märgitakse, ent neile ei keskenduta. Sündmusjutustustes on loodus tegevusruumi osaks, viidates ühtlasi aja ja tegevuskoha muutustele. Ümbruse pildiline kirjeldamine toob esile koha välised tunnused ja sellega seotud tunded. Tegevuste ja inimestevaheliste suhete kirjeldamine toob esile koha ruumilised omadused (millised tegevused ja mis laadi suhted selles kohas võimalikud on). Teemale enam kontsentreeritud tekstid on oma sõnastuses napimad. Neis on esiplaanil objektid (näiteks: sirp ja vikat varem ja muruniiduk nüüd), mille kaudu avaneb inimeste tegevus (tööde tegemise viis või elustiil üldisemalt), mitte vastupidi, nagu on ootuspärane sündmuslugudes.

Mõlema jutustaja loos nii küsimustikust lähtuva kui ka vaba ülesehitusega tekstides tuli esile aiapidamise teema. Kuigi ühel juhul oli esil maaelu ja teises linnaelu

[33] EKLA f 350: 1343, 31.

kujutamine, siis mõlemad jutustajad on seotud aedlinnaga. Ühtlasi on märkimisväärne, et aiapidamise (ja varasemalt loomade pidamise) teema tuli sarnasena esile nii Eesti Rahva Muuseumi küsimuslehest lähtuvas tekstis (küsimusteriing *Looduskeskkonna kasutamine majanduslikel eesmärkidel*) kui ka spontaansel meenutamisel põhinevas elulugude-kaastöös. Aed ja aiapidamine näikse olevat teema, mis on mõlema jutustaja kogemuses nii ilmselgelt olemas, et pole tähtis, kas tekstieelses ettepanekus see küsimus (märksõna) sisaldus või mitte, sellest kõneldakse igal juhul. Jutustamisajendist sõltumatute teemade olemasolu viitab erinevalt loodud allikate kooskasutamise viljakusele tõsielu ja kogemuse uurimisel.

Linnakultuuri peegeldavas loos tuleb esile ümbruse ja eriti looduskeskkonna taandumine jutustaja argipäevasest tegevusväljast. See avaldub episoodides, milles kirjeldatakse loodusesse minekut ja seal tulekut. Kui Virumaa jutustaja loos oli marjamaa soosaarel ühtlasi ka karjamaa, siis Tammelinna jutustaja loos kirjeldatakse jõhvikate korjamist kui väljasõitu, millesse lisandub teave riiklikult kehtestatud ajapiirangutest marjade korjamisele. Selle episoodi juurde kuulub ka looduskirjeldus: „Ilusa ilmaga oli raba suurepärase: rohelised mättad, punased marjad, kuld- sed kaselehed ja kirkas sinine taevast.“³⁴ Maaelu-loos midagi niisugust ei kajastu, hoolimata sellest, et ka seal taanduvad ümbruse kirjeldused täiskasvanute argipäeva kirjeldustes. Maa-loo ümbruse kirjeldamised viitavad inimese ja looduse seotusele (mitte pelgalt looduse vaatlemisele või kasutamisele): „Võhma vanaisa tuli ka õue, käisime kahekesi sooservas. Ta juhtis minu tähelepanu taimestikule: kidurad männid, käabuskesed ja sookail, mis inimest uimastab.“³⁵ Selle teema raames vastas linnalugu Eesti Rahva Muuseumi küsitluse ideoloogiale keskkonna esteetilisest tarbimisest, puhkamisest ja matkamisest enam kui maalugu (hoolimata sellest, et linnalugu küsimustikust ei lähtunud).

Mõlemas loos tuli esile, et lapsepõlvemeenutused erinevad täiskasvanuiga kujutavatest meenutustest. Miks see nii on? Lapsepõlvemälestusi süvitsi uurinud Pirjo Korkiakangas (1996: 36–41) tõdeb, et lapsepõlve- ja täiskasvanumeenutustel on erinev loomus, kuna meenutused ei ole lihtsalt olnu meeldetuletused, vaid seostuvad olnule omistatud tähendustega. Tähenduste abil luuakse mälustruktuuri, mis omakorda hakkab toetama nii meeldejätmist kui ka meenutamist. Lapsepõlves on need tähendused (ja oskused tähendusi omistada) teistsugused kui täiskasvanute maailmas. Ideed meenutuste seotusest meeldejätmise hetkega toetab mälu-uurija Endel Tulvingu väide: „Iga sündmust või fakti jäetakse meelde iseloomulikul viisil sõltuvalt sellest, milline oli vaimne tegevus meeldejätmise ajal. Kuidas mingit objekti meelde jäeti, sõltub sellest, milline oli objekt ise, ning sellest, kuidas objekti mõisteti“ (Tulving 1994: 48). Lapse vaimne maailm erineb täiskasvanute omast, sest lapse mälu on struktureerimata või alles kujunemas. See kujuneb suuresti laste ja vanemate omavahelises suhtluses, sh mõjutustes, mis siin analüüsitud loos ilmnesid ka selles, et lapsepõlvemälestused sisaldasid loomuldasa õe ja vanemate või teistegi mälestusi.

[34] EKLA f 350: 1343, 10.

[35] ERM KV 825: 12.

Virumaa jutustaja küsib oma eluloojututuse lõpuks retooriliselt: „On see elu muutus või muutus meie elus?”³⁶ Analoogiliselt võib küsida: millal ja milles tajutakse keskkonna muutust ajas ja millal või milles aja muutust keskkonnas. Esmalt võib rõhutada, et ühe ja sama jututuste piires kasutatakse erinevaid kirjeldusviise. Lapsepõlvemeenutustes allub aja kirjeldamine ümbruse kirjeldamisele (esil on „pilt” ümbrusest). Täiskasvanueas on asi vastupidine – ümbruse kirjeldamine allub aja kirjeldamisele (näiteks, kui rahuaeg muutus sõjaajaks, siis sai ka argieluliselt tuttav ümbrus uueks ning selle kirjeldamine koha uute funktsioonide kaudu tõi ka jutustuses ümbruse jälle nähtavamale pinnale). Teiseks ilmnes mälestuste üldisem plaan: kuigi elulugude kogumise üleskutses sisaldub viide katkestustele (*millised on praeguseks kadunud kohad; kuidas ümbruse muutumisega koos muutusid inimeste elud ja lood*) tuli vaadeldud tekstidest esile pigem järjepidevus kui ‘katkestus’ (vrd Kõresaar 2005: 33–34; 69 jj). Ilmneb, et tõsielulugudes kirjeldatakse katkestustena poliitilisi muutusi, keskkonna ja ümbruse kirjeldused viitavad pigem järjepidevustele, milles muutumine (kas positiivseks hinnatud või mitte) on loomulik protsess. See tõdemus viitab asjaolule, et mälestustes tajutakse keskkonda poliitilistest kontekstidest pärit kogemustega võrreldes stabiilsemana.

Allikad

ERM KV = Eesti Rahva Muuseum, korrespondentide vastuste arhiiv.

EKLA f. 350 = Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Eesti Elulugude kogu.

Kirjandus

Apo, Satu 1995. *Naisen väki. Tutkimuksia suomalaisten kansanomaisesta kulttuurista ja ajattelusta*. Helsinki: Hanki ja jää.

Apo, Satu 2003. Rahvapärase mõtteviisi uurimine arhiivi- ja küsitlusmaterjali põhjal. – Tiiu Jaago (koost). *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus: 218–233.

Gullestad, Marianne 1996. *Everyday Life Philosophers: Modernity, Morality, and Autobiography in Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.

Heimo, Anne 2010. *Kapina Sammatissa. Vuoden 1918 paikalliset tulkinnat osana historian yhteiskunnallisen rakentamisen prosessia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Hinrikus, Rutt; Ene Kõresaar 2004. A Brief Overview of Life History Collection and Research in Estonia. – Tiina Kirss, Ene Kõresaar, Marju Lauristin (eds.). *She Who Remembers, Survives: Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories*. Tartu: Tartu University Press: 19–34.

Jaago, Tiiu 2006. Pärimuslik ajalugu elulugudes. – Sirje Olesk, Janika Kronberg (koost). *Ruti raamat. Artikleid, lugusid ja mälestusi. Pühendusteos Rutt Hinrikusele. 7.05.2006. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 4*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum: 91–108.

[36] EKLA f 350: 2005, 69.

- Jaago, Tiiu 2008. Ruumi kujutamine eluloos: küsimus tõsielujutustuse žanrist. – Tiiu Jaago (toim). *Ruumi loomine. Artikleid keskkonna kujutamisest tekstides. Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia* 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus: 99–119.
- Jaago, Tiiu 2009. Valge hobuse kivi lugu. Üdrumal 22. veebruaril 1918. aastal toimunud lahing pärimusliku ajaloo vaatepunktist. – *Läänemaa Muuseumi toimetised* XII. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 116–142.
- Jaago, Tiiu 2010. Mälestuste kogumisprotsessis loodud tekstide žanrilisus. 1905. aasta sündmuslugude näitel. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 5/6: 157–173.
- Jaago, Tiiu; Ene Kõresaar 2009. Pärimusliku ajaloo uurimine Eesti ja naabermaade koostööruumis. – *Mäetagused* 43: 7–18.
- Jääts, Liisi 2008. Maaelu sotsiaalsed representatsioonid maastiku tähenduste mõjutajana. Karula rahvusparki näide. – Tiiu Jaago (koost). *Ruumi loomine. Artikleid keskkonna kujutamisest tekstides. Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia* 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 65–80.
- Knuuttila, Seppo 2007. Epätarkka menneisyys. – Seppo Knuuttila, Ulla Piela (toim). *Menneisyys on toista maata*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 7–10.
- Knuuttila, Seppo 2010. Tutkimusaineistojen muodostaminen. – Jyrki Pöysä, Helmi Järvi-luoma, Sinikka Vakimo (toim). *Vaeltavat metodit*. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura, 19–42.
- Knuuttila, Seppo; Ulla Piela (toim) 2007. *Menneisyys on toista maata*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Korkiakangas, Pirjo 1996. *Muistoista rakentuva lapsuus agraarinen perintö lapsuuden työnteon ja leikkien muistelussa. The Childhood of Memory: the Agrarian Ethos in the Recollection of Childhood Work and Play. Kansatieteellinen Arkisto* 42. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Kruup Heinrich [2005]. Kodu-uurija Heinrich Kruup. – Arthur Ruusmaa (koost). *Põlevkivimuuseumi kodu-uurimisring 1970–2005*. Kohtla-Järve: Kohtla-Järve Põlevkivimuuseum, 37–38.
- Kruup, Heinrich 2008. Mõõda roobasteed valguse poole. Mõttesähvatusi Kohtla kooli päevilt aastatel 1936–1941 (katkend). – Jaak Rooden (koost ja toim). *Kohtla vaimne eluruum* I. Kohtla-Nõmme: MTÜ Meeskoor Kaevur, Kohtla ajalooring, 5–45.
- Kruup, Heinrich 2009. Lapsepõlveradadel... Mõttekilde käidud teedel Võhkaassaarest Serva-ääreni (katkend). – Jaak Rooden (koost ja toim). *Kohtla vaimne eluruum* II. Kohtla-Nõmme: MTÜ Meeskoor Kaevur, Kohtla ajalooring, 29–91.
- Kõresaar, Ene 2005. *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes*. [Summary: Ideologies of Life. Collective Memory and Autobiographical Meaning-Making of the Past in Estonian Post-Soviet Life Stories.] *Eesti Rahva Muuseumi sari* 6. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Kõresaar, Ene 2007. Nostalgia. – *Argikultuuri uurimise terminoloogia e-õnastik*. http://argikultuur.e-uni.ee/index.php?fnc=concept_detail&concept_id=19&bck_url=N,15,1. Viimati külastatud 29.10.2010.
- Laugaste, Eduard 1989. Dr. Jakob Hurda töö eesti rahvaluule kogumisel. – Paul Hagu, Ants Järv, Eduard Laugaste (toim). *Jakob Hurda teened rahvaluuleteaduse arendamisel. Töid eesti filoloogia alalt. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised* 848. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 4–47.
- Laurén, Kirsi 2006. *Suo – sisulla ja sydämellä. Suomalaisten suokokemukset ja -kertomukset kulttuurisen luontosuhteen ilmentäjinä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lukas, Liina; Timo Maran, Kadri Tüür (toim) 2007. *Keskkonnafilosoofia ja loodusmõte Balti kultuuriruumis. Neljas rahvusvaheline baltisaksa kirjakultuuri sümpoosion. Umweltphilosophie und Naturdenken im baltischen Kulturraum. IV. Internationales Symposium zur deutschbaltischen li-*

- terarischen Kultur. *Environmental Philosophy and Landscape Thinking. The Fourth International Symposium on Baltic German Literary Culture. Tartu, 27.–30.IX 2007.* [Programm ja teesid.] Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; Tartu: Tartu Ülikooli semiootika osakond.
- Nilsson, Bo G. 1996. *Folkhemmets arbetarminnen. En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar.* [Summary: Workers' Memories in the Swedish Folkhem. A Study of the Historical and Discursive Preconditions of Swedish Working Class Biography.] *Nordiska museets Handlingar* 121. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Paales, Liina 2008. Kohamärkide süsteem eesti viipekeeles. – Tiiu Jaago (koost). *Ruumi loomine. Artikleid keskkonna kujutamisest tekstides. Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia* 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus: 13–42.
- Palamets, Hillar 1989. Mälestused helilindil Tartu Ülikooli ajaloo allikana. – *Allikaõpetuslikke uurimusi. Eesti ajaloo küsimusi XI. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised* 851. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 113–124.
- Pärimuslik ajalugu* 2001. Tiiu Jaago (koost). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pöysä, Jyrki 2009. Kogumisvõistlused pärimusliku ajaloo uurimises. – *Mäetagused* 43: 39–60.
- Rattus, Kristel 2008. Talutööpäev „Rehepapi seitse ametit“: ruumi loomine mäletamiseks. – Tiiu Jaago (koost). *Ruumi loomine. Artikleid keskkonna kujutamisest tekstides. Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia* 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 81–98.
- Ruumi loomine. Artikleid keskkonna kujutamisest tekstides. Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia* 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008.
- Salmi-Niklander, Kirsti 2009. Sündmus, kogemus ja jutustamine. – *Mäetagused* 43: 19–38.
- Tael, Tiina (koost) 2006. *Mälu paberil. Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide võrgu 75. aastapäevaks.* Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Tulving, Endel 1994. *Mälu.* Tartu: Kupar.
- Vahtmäe, Pille 2008. Füüsiline ruum mõtteruumis: Werneri kohvik *werneristide* mälestustes. – Tiiu Jaago (koost). *Ruumi loomine. Artikleid keskkonna kujutamisest tekstides. Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia* 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 43–64.
- Veidemann, Rein 2002. Aja semiootika. – Rein Veidemann (toim). *Aeg ja kirjandus. Artikleid aja kategooria kasutusest ja toimimisest tekstides. Studia litteraria Estonica* 4. Tartu: Tartu Ülikool [Eesti kirjanduse ning teatriteaduse ja kirjandusteooria õppetool], 9–35.
- Vilkko, Anni 2007. Kodin kaipuu – tuntuma ajassa muuttuvaan tilaan. – Seppo Knuuttila, Ulla Piela (toim). *Menneisyys on toista maata.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 13–26.

Tiiu Jaago (filoloogiateaduste kandidaat, folkloristika) on Tartu Ülikooli eesti rahvaluule dotsent. Peamine uurimishuvi on seotud traditsiooni järjepidevuse ja muutumise dünaamikaga, mida ta uurib regilaulu ja pärimusliku ajaloo näitel. Ta on toimetanud mitmeid erialaväljaandeid, mh pärimusliku ajaloo erinumbri ajakirjas *Mäetagused* (nr 43, 2009, koos Ene Kõresaarega).

Summary: Landscape in archive texts: genre-related aspects of describing one's surroundings

Tiiu Jaago

The article deals with autobiographical texts on themes related to the natural environment and one's home surroundings. The question is, to what extent and on what basis

do setting and the speaker's relationship to nature and the immediate surroundings become evident in texts that deal with real life?

The texts analysed originate in two public archives: the archive of contributions from the Estonian National Museum's correspondents and the Estonian Life Histories Collection situated in the Estonian Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum. Both archives were created largely as a collaborative effort between researchers and volunteers. The Estonian National Museum collection is based on thematic questionnaires prepared by researchers (in the given case, questionnaire sheet 219 „Man and the environment”, 2004, which drew 67 contributions), while the Estonian Life Histories Collection in the Estonian Cultural History Archives in the Estonian Literary Museum on assigned topics, which have keywords and references to subtopics but require the contribution to be in the form of a freeform narrative (in the given case; the topic „Life for me and my loved ones amid a changing environment”; 2006, which drew 67 contributions). A similar means of collecting material is used in Finnish folkloristics, but Finnish Literature Society's thematic folk verse archive's collection competitions occupy a spot somewhere between the two abovementioned methods: on one hand, calls for contributions are more structured than in the case of the Estonian life histories writing competition, while on the other hand the archive contributions – written narratives – have a much less constrained structure than the contributions for the Estonian National Museum. As all of the collections that include written contributions include works characterised by the general features described as well as ones where the contributions are more reminiscent of the key texts of other archives, then to sum up, the written contributions to the abovementioned archives – like the method for collecting texts at the collection competitions – are comparable. In this case, however, what is especially important is the fact that the structure of the texts being analysed conform to the impetus for writing the story – i.e. the call for contributions or questionnaire – and can be viewed as texts that are in dialogue with each other.

Two texts from each collection were selected for closer study: the author of one of the contributions was a man from the Kohtla-Järve area, born in 1927, while the author of the second text was a woman from Tartu, born in 1947. Both sent more than one contribution to the archive, which made it possible to subject the texts to more diverse interpretation. The written archive text based on the questionnaire is more of an acknowledgement of everyday life than a reminiscence or memoir. In this contribution, the collaboration between the researcher and speaker can be readily followed: how issues relevant in scholarship guide the way that researchers express questions as well as the relevant narration.

The autobiographical narrative – in free form but nevertheless based on the topic – is structured upon contrasts: now and then. Yet this opposition does not evince a broken but rather continuous thread. (This is different from the representation of „eras”: pre-Soviet times, the Soviet era and restoration of independence were namely depicted as sudden breaks in the flow of time). The depiction of continuity is achieved through continuity of the activities of the speaker and the speaker's loved ones: the means and objectives change, but people's activities are a continuous, unbroken process.

In contributions where the presentation of the environment and surroundings was not at the forefront in the topics, the connection between the individual (speaker) and

nature generally became evident on two levels: memory images (such as a homestead in the 1920s as seen through the eyes of a child: „All that my eyes took in was like a fairy-tale” and a re-encounter forty years later with a homestead that had been abandoned long before: „There was no house, only a weed-choked foundation attested to the fact that a building had once stood here”); a place conveyed via description of human activity (such as a summer cottage in different periods of time: „We did agree that the place was just for holidaying but soon all the places were full of potato patches, garden beds and bushes. Flowers, too, were planted in droves. [---] When transport became more expensive, we found that agriculture would no longer be worth it as before. [---] There is now nice grass where a large share of the garden beds and potato fields once were”).

Something that was evident in the case of both narrators was the fact that childhood memories tended more to be visual while the world of the adults revealed itself more through actions and deeds. The stories of both narrators confirm in terms of the horticulture topic but differ in the sense that in the rural narrative, nature is a harmonious part of people’s lives while in the urban one, people go into nature and then return home: there is a certain boundary between home and nature.

Резюме: Ландшафт в архивных текстах: жанровые аспекты описания окрестностей

Тийу Яаго

В статье рассматриваются автобиографические тексты о природе и родном крае. Вопрос в том, в какой степени и по каким причинам в текстах о реальной жизни появляется место действия, отношение повествователя к природе и окрестности.

Анализируемые тексты относятся к двум общедоступным архивам: архив с ответами корреспондентов Эстонского национального музея и собрание Эстонских биографий, находящееся в культурологическом архиве Эстонского литературного музея. Оба архива были созданы по большей части в виде совместной работы исследователей и сотрудников-добровольцев. Собрание Эстонского национального музея основывается на составленных исследователями тематических вопросниках (в данном случае опросный лист 219 – «Человек и окружающая среда», 2004, куда вошло 67 корреспонденций), а находящееся в культурологическом архиве Эстонского литературного музея собрание биографий строится на заданных темах, где есть ключевые слова и ссылки на подтемы, но корреспонденция в котором предполагает повествование со свободной структурой (в данном случае обращение «Моя жизнь и жизнь моих близких среди меняющегося окружения», 2006, куда вошло 67 корреспонденций). Аналогичный способ собирания материалов применяется и в финской фольклористике, однако тематические конкурсы собирания фольклорного архива Финского литературного общества по отношению к вышеописанным собирательным способам находятся где-то посередине: с одной стороны, эти обращения значительно более структурированные, чем в случае с эстонскими конкурсами собирания биографий, с другой стороны, архивная корреспонденция – письменные повествования – обладают значительно более свободной струк-

турой, чем корреспонденция Эстонского национального музея. Поскольку во всех содержащих письменную корреспонденцию собраниях есть та корреспонденция, общие черты которой характеризуют ее признак, и та, где корреспонденция напоминает текст с признаком совершенно другого архива, в итоге письменная корреспонденция вышеуказанных архивов, как и метод конкурса собирания текстов, соответствующим образом сопоставимы. В данном случае особенно важно, чтобы построение анализируемых текстов связывалось с поводом написания истории, т. е. или обращением, или соответствующей анкетой, так как они рассматриваются в качестве пребывающих между собой в диалоге текстов.

Для более подробного наблюдения из обоих собраний было выбрано два текста: составителем одной корреспонденции является мужчина 1927 года рожд. из окрестностей Кохтла-Ярве, автор другого текста — женщина 1947 года рожд. из Тарту. Оба отправили в архивы более одной корреспонденции, что дает возможность разнообразно трактовать рассматриваемые тексты. Письменный архивный текст на основе анкеты является скорее свидетельством обыденной жизни, чем повествование-воспоминание. В этой корреспонденции хорошо прослеживается сотрудничество исследователя и рассказчика: каким образом в науке актуальные проблемы направляют постановку вопросов исследователя и ответное повествование.

Автобиографический рассказ со свободной структурой, основывающийся на определенной теме, построен на противопоставлении: тогда и теперь. В то же время в этом противопоставлении проявляется не разрыв, а последовательность. (Это отличается от изображения «времен»: досоветский период, советский период и период восстановления независимости представлены именно резкими перепадами течения времени). Изображение последовательности достигается и через непрерывность действий близких людей: изменяются средства и цели, но деятельность людей процесс непрерывный.

В корреспонденции, где представление окружающей среды и окрестностей не было основной темой, связь человека (повествователя) и природы возникала обычно на двух уровнях: памятные картины (например, родные места 1920-х годов глазами ребенка: «Все, что можно было охватить взглядом, было сказочным» и сорок лет спустя при возвращении в давно покинутые родные места: «Жилого дома не было, только покрытый бурьяном фундамент свидетельствовал о том, что здесь когда-то было здание»); место через описание деятельности человека (например, дача в разные периоды: «Договорились, что это будет место для отдыха, но вскоре все пространство было занято картошкой, грядками и кустами. Цветов тоже посадили очень много. [...] Когда транспорт подорожал, выяснилось, что сельское хозяйство в прежнем виде себя не оправдывает. [...] Вместо большей части грядок и земли под картошку теперь красивый газон»).

В случае с обоими рассказчиками выявилось, что воспоминания детства чаще всего визуальны, в то время как мир взрослого человека раскрывается больше через действия. Истории обоих повествователей связываются темой огородничества, но различаются тем, что в деревенском повествовании природа — гармоничная часть жизни человека, в городском рассказе — это выезд на природу с возвращением оттуда домой: возникла известная граница между домом и природой.